

Розстріляне відродження: втрати для української архітектури, культури та сучасні сенси пам'яті

Софія Шпакова, студентка¹ (ORCID: 0009-0006-0622-7718)

¹ Київський національний університет будівництва і архітектури, Україна

АНОТАЦІЯ

Розкривається міждисциплінарна природа доби Розстріляного відродження як феномену, що поширився не лише на літературну сферу, а й на сферу архітектури та будівництва України 1920-1930-х років. Досліджено вплив політики коренізації та наступних сталінських репресій на становлення українського архітектурного модернізму, створення національної проєктної школи та розвиток урбаністики. Особливий акцент зроблено на діяльності представників культури, зокрема й архітекторів, чий творчі ініціативи були знищені або заборонені. Констатовано втрату безперервності архітектурної спадщини та важливість відновлення пам'яті про цей період для сучасної України.

Ключові слова: Розстріляне відродження, українська культура, архітектура, модернізм, урбанізм, репресії, ХХ століття.

1. ВСТУП

Феномен Розстріляного відродження давно перестав бути виключно предметом літературних досліджень. Це не просто епоха українських митців – Хвильового, Зерова, Куліша, Підмогильного, – а цілісна культурна система, де архітектура, образотворче мистецтво, музика, театр та наука перебували у стані взаємодоповнення.

1920-ті роки в Україні були періодом спроби створення сучасного суспільства на уламках імперії. Архітектура тоді розглядалася як засіб національного самовизначення: у формах споруд, у плануванні міст, у просторових концепціях, що втілювали філософію нового українського гуманізму.

Проте вже у 1930-х роках це духовне відродження було жорстко придушено сталінським терором. Винищення інтелектуальної еліти – письменників, архітекторів, науковців, педагогів – порушило культурну спадковість і позбавило Україну власного шляху розвитку модернізму.

2. МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПОГЛЯД НА ТРАГЕДІЮ РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У 1920-х роках українська архітектура формувалася на стику європейського авангарду та місцевих традицій. Молоді зодчі, випускники нещодавно заснованих технічних університетів, намагалися поєднати раціональність і функціональність із народними елементами.

Значного розголосу набули роботи Василя Кричевського, Йосипа Каракіса, Павла Альошина, Володимира Заболотного, Валентина Левинського.

У Харкові споруджено Будинок Держпрому (1928) – символ українського конструктивізму, втілення технічного прогресу та віри в сучасну державу [1].

У Києві, Одесі, Дніпрі створюються навчальні заклади, санаторії, житлові споруди, що відображають нову філософію простору – архітектуру для людей, а не для влади.

Архітектура Розстріляного відродження прагнула до гуманізму, чіткості форм і суспільної значущості. Вона відкидала декоративну надмірність імперського періоду, шукаючи простоту, світло і утилітарність. Ці засади згодом лягли в основу сучасного урбанізму, проте у 1930-х їх оголосили проявом «буржуазного формалізму».

Після припинення політики українізації – архітектура, подібно до літератури, опинилася під жорстким ідеологічним наглядом.

Будь-яка спроба вираження оригінальності розглядалася як «націоналістичне відхилення». Сталінська влада вимагала від архітекторів розробки монументальних, урочистих споруд, що символізували міць держави. Так почалася доба сталінського ампіру, що витіснив український модернізм [2].

Репресії зачепили не лише архітекторів, а й викладачів будівельних вищих навчальних закладів. Багатьох було звільнено з посад, частину – затримано або депортовано.

Розвиток архітектурної науки зупинився. Україна втратила безперервність професійної традиції, яка формувалася з 1918 року.

Після 1933 року архітектурні факультети перейшли під контроль Москви, а всі навчальні матеріали та стандарти – централізовано.

Таким чином, те, що мало потенціал стати українським Баухаузом, перетворилося на ідеологічний відділ. Архітектура позбулася філософської глибини, залишившись лише політичним прикрасою тоталітарної системи.

3. КУЛЬТУРНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПАРАЛЕЛІ: АРХІТЕКТУРА, ЛІТЕРАТУРА ТА ФІЛОСОФІЯ ПРОСТОРУ

Подібно до поетів Розстріляного відродження, архітектори переживали смислову кризу.

Концепції, які втілювалися у творах Миколи Хвильового чи Валер'яна Підмогильного – пошук свободи, протистояння між духовним і матеріальним, обов'язок митця перед суспільством – знаходили своє відображення в архітектурному мисленні [3].

Архітектура є філософією у формі. Простір – це мовлення. У такому розумінні архітектура виступає як мовний вираз культури.

Коли слово втрачає свободу – простір також позбавляється вільності.

Саме це відбулося у 1930-х роках: тоталітарна держава замінила гуманістичні засади архітектури символами влади.

Будинок «Слово» у Харкові є одним із найяскравіших символів того часу. Побудований як житло для творчої інтелігенції, він став місцем самогубства Миколи Хвильового та затримання десятків письменників.

Архітектурна споруда буквально перетворилася на простір репресій, на втілення знищеної свободи [4].

Ця будівля є архітектурною алегорією долі українського Розстріляного відродження: дім, призначений бути осередком культури, став її могилою.

У нинішній час, коли Україна знову стикається з випробуванням війни, звернення до спадщини Розстріляного Відродження стає особливо значущим.

Це не лише історичний наратив – це відображення сучасного досвіду.

Подібно до того, як це було століття тому, українська нація бореться за право на власну мову, культуру, простір і майбутнє.

Сучасна українська архітектура та містобудування – від ідей з відбудови Харкова до концепцій повоєнного відновлення Маріуполя – у своїй філософії відтворюють ті самі принципи, які пропагували архітектори 1920-х років:

- гуманістичність;
- функціональність та прозорість;
- поєднання традиції та модерну;
- орієнтація на людину, а не на владу.

Ідеї сталого розвитку, інклюзивності, відновлення міської ідентичності, «архітектури без ідеології» – це сучасні продовження думки Розстріляного Відродження.

Повернення імен і творів цієї епохи – це не лише акт історичної справедливості, а й моральне відновлення.

Ми не просто плануємо реконструювати споруди – ми відновлюємо пам'ять, мову, культуру та гідність.

4. РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЯК КУЛЬТУРНИЙ КОД МАЙБУТНЬОГО

Українські зодчі 1920-х років сприймали архітектуру не просто як технічну дисципліну, а як етичну та філософську концепцію. Їхні будівлі повинні були поєднувати практичність із духовним змістом.

Створювалася оригінальна «естетика простору» – середовище мало виховувати громадянина, не підпорядкованого державі, а натхненого креативністю.

У цьому відношенні український модернізм перекликався з європейськими течіями Баухаузу, Ле Корбюзьє, а також із феноменологічною філософією простору (Гуссерль, Гайдеггер).

Усі вони намагалися знайти відповідь на питання: як простір впливає на людину і як людина трансформує простір?

Тоталітарний режим припинив цю дискусію, проте сьогодні вона відроджується – у проєктах відбудови українських міст, у концепціях «стійких міст» (resilient cities), у пошуках національної архітектурної самобутності.

Якщо твори Хвильового, Яновського, Підмогильного уособлюють письменницький вимір епохи, то архітектурні роботи Кричевського, Альошина, Каракіса є її фізичним шифром.

Спільно вони створюють цілісну культурну ДНК українського модерну.

Цей код зазнав спотворення, проте не був знищений.

Сьогодні архітектурні навчальні заклади знову досліджують український конструктивізм, відновлюють споруди 1920-х років, повертають імена архітекторів, яких було забуто.

Молоді фахівці з урбаністики вбачають у них не лише естетичну цінність, а й моральний орієнтир: архітектура –

це відповідальність за майбутнє, за людину та історичну пам'ять.

Отже, Розстріляне відродження перетворюється не лише на трагедію минулого, а й на фундамент нової української гуманістичної традиції.

5. ВИСНОВКИ

Розстріляне відродження представляє собою всеохоплюючий культурний феномен, який об'єднав літературу, архітектуру, наукову думку, філософію та освіту в цілісний духовний напрямок.

Фізичне знищення української інтелектуальної еліти в 1930-х роках призвело до розриву в еволюції національної архітектурної традиції, що відбилося на подальшому формуванні всього міського середовища.

Архітектура тієї епохи є не просто історичним явищем, а філософією організації простору, де свобода, гуманізм та творчий пошук виступають фундаментальними основами культурної спадщини.

Сучасна Україна, яка відновлюється після воєнних руйнувань, по суті, втілює ідеї Розстріляного відродження – через архітектурні рішення, освітні ініціативи, гуманістичні цінності та культуру гідності та стійкості.

Відродження цієї спадщини є не лише академічним завданням – це процес духовного відновлення та одночасно стратегічна основа для майбутнього розвитку.

Список літератури

- [1] Лебедев Г. О. З історії української архітектури 20-30-х років ХХ століття / Г. О. Лебедев // *Українське мистецтвознавство: республіканський міжвідомчий збірник*. - Київ: «Наукова думка», 1971. - Вип. 5. - С. 53-67
- [2] Смоленська С. О. Відновлення історичної правди: загибель конструктивізму в Україні на початку 30-х рр. (постановка проблеми) / С. О. Смоленська // *Архітектура. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. - Львів: НУЛП, 2009. - Вип. 687. - С. 87-95.
- [3] Лаврінченко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. – Париж: Смолоскип, 1959. 980 с.
- [4] Куліш В. Слово про будинок «Слово». – Київ: Віхола, 2025. 168 с.